

Таким чином, в третій чверті I тисячоліття н. е. слов'янське населення досягало значних успіхів у розвитку житлового будівництва. В цей час виникає певна структура внутрішнього планування житла: виробляються основні прийоми зрубної конструкції, які дожили на Поділлі до початку XIX ст.²³, мають місце перші спроби переходу до глинобитних стін, що набули значного поширення в наступний час.

Досліджені на Поділлі житла відтворюють процес розвитку й удосконалення ранньослов'янського житлобудування. Найбільш примітивними і майже віджилими на той час були землянки. На Поділлі їх виявлено три: в Городку (житло № 17), Купині (ур. Берести) та Студениці. Наступний вищий етап — це поява напівземлянки з каркасними стінами. Вона досконаліша, але зберігає багато архаїчних рис (спорудження дерев'яно-земляного даху, земляна підсипка стін тощо).

Особливо поширилась в третій чверті I тисячоліття н. е. зрубна напівземлянка з солом'яним дахом, яка стала завершальною ланкою в процесі вдосконалення ранньослов'янського житла та вироблення основних будівельних прийомів на даному етапі. В цей час починається процес зародження багатокамерних жител.

О. М. ПРИХОДНЮК

Раннеславянское жилище на Подолии

Резюме

На территории Подолии исследовано 88 раннеславянских жилищ, представляющих собой прямоугольные или квадратные помещения площадью 9—23 м² с основой, опущенной в грунт на 0,6—1,5 м. Для них характерны печи-каменки, открытые очаги, материковые лежаки, припечные и хозяйственные ямы. Иногда прослеживаются выступающие наружу входные приямки. Все жилища можно разделить на землянки глубиной 1,4—1,5 м и полуземлянки глубиной 0,6—1,1 м. Последние встречаются с ямками по углам и вдоль стен, а также без них.

Исследованные на Подолии археологические памятники отображают процесс развития и усовершенствования раннеславянского жилищного строительства. Наиболее примитивной и почти отжившей к тому времени была землянка. Последующим, более высоким этапом, стала каркасная полуземлянка с земляным перекрытием, сохранившая, однако, много архаичных черт. Завершающее звено в этом процессе — срубная полуземлянка с соломенной крышей, наиболее распространенная в третьей четверти I тысячелетия н. е. Это время является началом возникновения многокамерных жилищ.

О. В. СУХОБОКОВ

Деякі проблеми вивчення роменської культури

Проблема ранньослов'янських старожитностей на території Дніпровського Лівобережжя (VIII—X ст.), відомих як пам'ятки роменського типу, посідає значне місце у вітчизняній археології і з моменту їх відкриття постійно привертає увагу дослідників¹. Неодноразово робились спроби

²³ К. Мощенко. Досліди селянського будівництва..., стор. 180.

¹ Н. Е. Макаренко. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 году.— ИАК, вып. 22. СПб., 1907; його ж. Материалы по археологии Полтавской губернии.— Труды Полтавской ученой архивной комиссии, вып. 5. Полтава, 1908.

визначити територію поширення цих поселень, з'ясувати їх культурну та етнічну належність, місце в історії східних слов'ян². Інтерес до роменських поселень зростає у зв'язку з введенням у науковий обіг групи ранньослов'янських городищ на Дону³, які в загальних рисах подібні до роменських. Це дало змогу деяким археологам об'єднати обидві групи пам'яток під назвою «роменсько-боршевської культури»⁴.

Вже наприкінці 30-х років значне розширення джерелознавчої бази сприяло приблизному визначенню ареалу культури та виділенню основних типів поселень, а також ґрунтовнішій інтерпретації пам'яток та розробці їх хронології. За аналогією до боршевських городищ, час яких встановлено завдяки знайденим там арабським монетам, підтвердилось запропоноване М. О. Макаренком та іншими археологами датування роменських поселень VIII—X ст. Одночасно робились спроби визначення соціальної природи городищ роменської та боршевської груп, що розглядались як осередки первісногородового колективу⁵. В результаті розкопок більш чітко уявлення склалось і про матеріальну культуру населення, яке залишило пам'ятки цих типів⁶. І. І. Ляпушкін запропонував об'єднати під спільною назвою обидві групи ранньослов'янських пам'яток VIII—X ст. незважаючи на те, що П. П. Єфименко та П. М. Трет'яков при публікації матеріалів розкопок боршевських поселень вказували на ряд суттєвих відмінностей їх матеріальної культури від роменських⁷. Пізніше П. М. Трет'яков підтвердив це спостереження і підтримав думку Б. О. Рибаківа про слов'янський характер сіверянських старожитностей Лівобережжя, що існували вже в антський період як своєрідна етнічна група⁸.

Незважаючи на суперечливі погляди з деяких питань роменської проблематики, наприкінці 50-х років вдалось визначити найбільш характерні риси цієї культури, сформульовані І. І. Ляпушкіним: 1) укріплені поселення в районах, що межують зі степом, і неукріплені в областях, віддалених від степу; 2) напівземлянковий тип жител з печами-кам'янками або печами, вирізаними в материковій глині; 3) здебільшого ліпна кераміка; 4) домінуючий обряд поховання — трупоспалення; 5) примітивність та архаїзм культури⁹.

Внаслідок післявоєнних розвідувальних досліджень основних лівих приток Дніпра значно збільшилась кількість відомих роменських посе-

---

² А. А. Спицын. Историко-археологические разыскания.— ЖМНП, т. XIX, 1909; Д. Я. Самоквасов. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908; його ж. Могильные древности северянской Черниговщины. М., 1916; В. Е. Козловская. Славянские курганы и городища как исторический источник. К., 1914; П. Н. Трет'яков. Расселение древнерусских племен по археологическим данным.— СА, VI, М., 1939; його ж. Восточнославянские племена. М.—Л., 1953; Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне.— СЭ, VI—VII, М.—Л., 1947.

³ П. П. Ефименко. Раннеславянские поселения на Дону.— СГАИМК, № 2. М.—Л., 1931; П. П. Ефименко, П. Н. Трет'яков. Древнерусские поселения на Дону.— МИА, № 8. М.—Л., 1948.

⁴ И. И. Ляпушкин. О датировке городищ роменско-боршевской культуры.— СА, IX, М., 1947.

⁵ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 8; В. В. Мавродин. Образование древнерусского государства. Л., 1945, стор. 114.

⁶ Д. Н. Эдинг. Экспедиционная работа московских археологов в 1937 г.— ВДИ, № 1. М., 1938; Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь.— ВДИ, 1(6). М.—Л., 1939, стор. 319 і далі; П. М. Трет'яков. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли.— Археологія, т. I. К., 1947, стор. 123 і далі; И. И. Ляпушкин. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв.— КСИИМК, вып. XII. М., 1946, стор. 117 і далі.

⁷ И. И. Ляпушкин. О датировке...— СА, IX, М., 1947, стор. 126—127; П. П. Ефименко, П. Н. Трет'яков. Древнерусские поселения на Дону, стор. 7—8.

⁸ П. Н. Трет'яков. Восточнославянские племена, стор. 242.

⁹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА, № 74. М.—Л., 1958, стор. 168.

лень. Крім того була виділена група пам'яток волинцевського типу, які істотно відрізняються від поселень роменської культури¹⁰.

Проведені за останні десятиріччя розкопки сприяли уточненню хронології роменських та волинцевських поселень, періодизації датування деяких городищ, характеристикі планування житлових і господарських споруд, вивченню господарських комплексів у масштабах цілого городища та соціальної організації його населення¹¹.

Польові дослідження дали змогу чіткіше окреслити територіальне поширення пам'яток роменської культури. Північна межа її проходить за лінією Курськ — Чернігів, утворюючи трикутник, вершина якого розташована вище Брянська¹². Ця межа не виходить за лінію Брянськ — Курськ з північного сходу і Брянськ — Любеч з заходу. Оскільки на території Чернігова у нижніх нашаруваннях знайдено кераміку роменського типу¹³, можна вважати Дніпро крайньою західною межею роменської культури, а південно-східною слід визнати лінію Задонецьк (нижня течія р. Уди) — Решетники (р. Ворскла). Крайньою південною точкою її ареалу є, очевидно, Воїнська Гребля — давньоруське місто, гавань Воїнь на Сулі, де в нижніх шарах виявлена також роменська кераміка¹⁴. Таким чином, південну межу необхідно перенести на 90—95 км¹⁵.

Матеріали розкопок в Опішні та Полтаві, на Волинцевському, Новотроїцькому, Донецькому та інших поселеннях дали підстави переглянути традиційну характеристику роменської культури; цьому сприяли численні знахідки знарядь землеробства та ремесла, різні металеві прикраси та інші металеві предмети побуту і господарства. Серед них виявлені наральники (Битицьке, Волинцевське, Новотроїцьке поселення), серпи (Донецьке, Гочівське, Волинцевське, Новотроїцьке), мотики (Волинцевське, Донецьке, Битицьке), коси (Новотроїцьке), тесла, ложкорізи, предмети ковальського ремесла (Битицьке, Новотроїцьке тощо), уламки кольчуги (Волинцевське та ін.). Аналогічні знахідки відомі й на інших поселеннях Лівобережжя (Шуклінському — коса-горбуша, наральник; Воргольському — трубчасте тесло та ін.). Значну кількість металевих знарядь господарства та ремесла виявлено Г. М. Москаленко на городищі Тітчиха, яке належить до боршевської групи слов'янських пам'яток кінця I тисячоліття н. е. Численні землеробські знаряддя поряд із значною кількістю зернових ям, а також залишків продуктів сільськогосподарського виробництва у вигляді зерен або їх відбитків (жито, ячмінь, м'яка та тверда пшениця, льон, горох, просо) вказують на основне заняття населення — землеробство, що доповнювалось скотарством та промислами.

Значна кількість виявлених на роменських поселеннях металевих виробів і шлаків та інших залишків металургійного виробництва¹⁶ дає підставу стверджувати, що ця галузь ремесла вже була загальнодоступ-

¹⁰ Д. Т. Березовець. Дослідження на території Путивльського району Сумської області.— АП, III. К., 1952, стор. 242; його ж. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр.— АП, V. К., 1955.

¹¹ И. И. Ляпушкин. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне Ворсклы и некоторые выводы из них.— СА, XV. М.—Л., 1951, стор. 17 і далі; його ж. Раннеславянские поселения днепровского лесостепного Левобережья.— СА, XVI. М.—Л., 1952, стор. 7 і далі; його ж. Городище Новотроицкое.

¹² М. В. Воеводский. Городища Верхней Десны.—КСИИМК, XXIV. М.—Л., 1949, стор. 67.

¹³ В. А. Богусевич. Археологичні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр.— АП, V, стор. 5—11.

¹⁴ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Давньоруське місто Воїнь. К., 1966, табл. I, рис. 11, 14, 15.

¹⁵ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА, № 104. М.—Л., 1961, стор. 217.

¹⁶ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, стор. 112; його ж. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 237, 300—302; Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 310.

ною для населення роменської культури. Більш певно можна говорити про гончарське ремесло. Кружална кераміка з Волинцевського та Битицького поселень, поєднання в одному комплексі ліпної та гончарної кераміки на городищах Монастирище і Гочево, Курган поблизу с. Волинцеве, а також наявність гончарської печі на Донецькому¹⁷ свідчать, що вже відбулося виділення цього ремесла принаймні на деяких пам'ятках роменської культури.

Інші галузі ремісничого виробництва репрезентовані окремими знаряддями у вигляді проколок, кочедиків, голок для плетіння сітей, амулетів тощо, які значною кількістю було знайдено на всіх поселеннях роменської культури. Це дало підставу вважати кістяні вироби найбільш масовим матеріалом після керамічних залишків. До того ж кістка вважалась звичайним матеріалом для виготовлення знарядь праці та предметів побуту¹⁸. Тепер, після розкопок Тітчихи, Новотроїцького і Донецького городищ, доводиться змінити співвідношення на користь металу.

Знахідки деревообробних інструментів¹⁹ та деякою мірою залишки житлових і господарських споруд вказують на розвинуте деревообробне ремесло. Таким чином, поглиблене вивчення роменської культури вже тепер дає змогу охарактеризувати різноманітні галузі господарства та ремесла лівобережних слов'ян VIII—X ст., які досягли досить значного рівня розвитку. Без перебільшення можна вважати, що в цей період створились передумови наступного етапу в історії розвитку економіки східнослов'янських племен X—XIII ст., пов'язаного з утворенням феодальної держави.

Раніше поселення слов'ян Лівобережжя розглядалися як осередки первіснородових колективів з патріархальним ладом, великими родинами, колективною обробкою землі та незначною майновою і соціальною диференціацією²⁰. Однак тепер їх слід вважати територіальними общинами, а мешканців — землеробами-общинниками. Таке визначення підтверджується виділенням окремих житлово-господарських комплексів з індивідуально-побутовим та господарським інвентарем. На користь цього можуть свідчити незначні розміри жител і господарських споруд, що належали, очевидно, невеликим родинам. Знайдені в деяких домівках скарби диргемів та коштовних прикрас²¹ вказують на існування і більш заможних родин.

Роменські та боршевські пам'ятки визнаються безперечно слов'янськими, і питання про їх етнічну належність не викликає сумнівів. Характер і топографія поселень, влаштування жител, заняття населення — все збігається з існуючими писемними свідченнями про слов'ян. Відповідає їм і спосіб поховання та його обрядність (тілоспалення на стороні).

За літописом, Дніпровське Лівобережжя було територією сіверян — у своїй північно-східній та центральній частині (у басейнах рік Десни, Сейму та Сули). Це підтвердили археологічні дослідження, що вказали на поширення слов'янських поселень також у басейнах Псла, Ворскли та у верхів'ях Сіверського Дінця. Знахідки так званих «сіверянських» скроневих кілець у похованнях, характер останніх свідчать про

¹⁷ М. Макаренко. Орнаментація керамічних виробів у культурі городищ роменського типу; *Niederluy Sbornik. Obzor praehistoricky*. Praha, 1925, табл. II, стор. 338; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стор. 76; В. И. Довженок. Розкопки біля с. Волинцевого Сумської області.— АП, III. К., 1952; Д. І. Бліфельд. Стан дослідження археологічних пам'яток періоду утворення Київської Русі.— Вісник АН УРСР, № 7. К., 1957, стор. 20; Б. А. Шрамко. Раннеславянское поселение VIII—X вв. на Донецком городище.— Древние славяне и их соседи.— МИА, № 176. М., 1970, стор. 107, рис. 2.

¹⁸ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 8—9; П. Н. Третьяков. Восточно-славянские племена, стор. 242—247.

¹⁹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, табл. I; XXXIX.

²⁰ В. В. Мавродин. Вказ. праця, стор. 114 і далі; П. Н. Третьяков. Восточно-славянские племена, стор. 265; П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 9.

²¹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, стор. 24—26, 188.

належність роменської культури сіверянському племінному об'єднанню, що, очевидно, складалось з якихось дрібніших етнічних утворень. Останнє положення обґрунтовується наявністю певних особливостей в похованнях різних районів поширення роменської культури²².

Питанням хронології роменської культури приділялось достатньо уваги. Деякі дослідники намагались переглянути її датування, визначаючи нижню дату VI—VII ст., щоб таким чином пов'язати цю культуру з «старожитностями антів» або «старожитностями русів»²³. Але здобуття нових даних допомогло уточнити хронологію роменських пам'яток і підтвердило традиційне їх датування. Проте остаточно це питання не можна вважати розв'язаним внаслідок складного характеру самих пам'яток та незначної кількості датуючих знахідок. Ускладнюється його розв'язання також довільними висновками деяких дослідників. Так, відповідно до своїх концепцій дехто намагався розглядати волинцевські поселення як старожитності VII—VIII або V—VI ст., зараховуючи їх до пам'яток ранньороменського етапу²⁴.

У наш час датування полегшується знахідками східних монет безпосередньо на території поширення роменських пам'яток. Таким шляхом підтверджено, що їх загальні хронологічні рамки — VIII—X ст., хоч, зрозуміло, не всі вони існували одночасно. Так, Новотроїцьке та Опішнянське поселення виникли раніше Донецького, роменський шар якого датується табаристанською монетою 780 року, що може вказувати на першу третину IX ст.²⁵

В пізніших нашаруваннях роменських городищ не знайдено жодної східної монети або речей салтівського походження. На наш погляд, ця обставина підтверджує думку І. І. Ляпушкіна про можливість виділення груп слов'янських поселень VIII—X ст., які продовжували існувати в пізніший час²⁶.

Припинення життя на більшості роменських городищ, очевидно, слід пов'язувати з появою печенігів, під натиском яких слов'яни примушені були залишити обжиті місця Лівобережжя. Це однаковою мірою стосується й племен салтівської культури, з якими місцеве слов'янське населення підтримувало тісний зв'язок. Їхній вплив, помітний у керамічному матеріалі, прикрасах та інших речах з роменських поселень, був особливо значним у суміжних районах, зокрема у верхів'ях Ворскли та Сіверського Дінця. Очевидно, з салтівцями, а через них і з східним світом велась торгівля, про що свідчать численні знахідки монет. Можна припустити, що арабські диргеми у слов'ян виконували і грошову функцію, а не тільки використовувались як прикраси. Заслугує на увагу факт, що в той час на території Лівобережної України з'являється значна кількість скарбів не лише справжніх арабських монет, а і їх імітацій²⁷.

У зв'язку з цим В. Л. Янін висловив думку, що на території роменської культури (в східній її частині) був центр виробництва фальшованої східної монети. До речі, саме під Харковом поблизу с. Безлюдівки

²² В. В. Мавродин. Очерки истории Левобережной Украины. М., 1940, стор. 54—60; Г. Ф. Соловьева. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв.—СА, XXV. М.—Л., 1956.

²³ Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь, стор. 337; його ж. Поляне и северяне; його ж. Древние русы.—СА, XVII. М., 1953, стор. 42, 94.

²⁴ Д. Т. Березовець. Дослідження...—АП, III. К., 1952, стор. 244; його ж. Археологические памятники летописных северян.—КСИА АН УССР, вып. 2. К., 1953, стор. 26; М. Ю. Брайчевський. Походження Русі. К., 1968, стор. 60.

²⁵ Б. А. Шрамко. Древности..., стор. 313—314.

²⁶ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 244.

²⁷ А. Марков. Топография кладов восточных монет. СПб., 1910, стор. 38 і далі; В. В. Кропоткин. Экономические связи Восточной Европы.—Славяне и Русь. М., 1967, стор. 121.

знайдено скарб, що нараховував кілька десятків справжніх диргеми́в і кілька сотень імітацій²⁸.

Територія сіверян увійшла до складу Київської держави наприкінці IX ст. Якщо це припущення слухне для основної частини території сіверянського союзу племен, то навряд чи воно вірогідне для районів басейну Ворскли та Сіверського Дінця. Найімовірніше, населення цих районів перебувало деякий час поза межами Руської держави, у сфері впливу Хозарського каганату, тим більше, що саме тут простежуються тісні контакти слов'ян з алано-болгарським світом. Подібне явище мало місце і на боршевських городищах кінця X ст.²⁹

Для інтерпретації роменських городищ даних поки що недостатньо. Проте є підстави вважати окремі з них поселеннями міського типу. Очевидно, таким було Донецьке городище, що підтверджується деякими особливостями його на відміну від більшості роменських городищ, зокрема більш потужними оборонними спорудами, елементами планування вулиць, залишками ремісничого виробництва тощо. Про наявність інших подібних до нього пунктів на Лівобережжі говорити важко, хоч дехто з дослідників схильний вбачати в Битицькому поселенні своєрідний адміністративний центр³⁰. Однак більшість їх відноситься до сільського типу (подібні до Новотроїцького)³¹.

Тепер відомо близько сотні роменських поселень, але вивчено їх дуже мало. Шляхом розкопок досліджувались Опішня, Волинцеве, Донецьке, Петровське. В межах поширення роменської культури повністю розкопано Новотроїцьке; Тітчиха належить до пам'яток воронезької групи, які, на думку Г. М. Москаленко, неправомірно об'єднують з роменськими в одну роменсько-боршевську культуру, оскільки ті й інші мають свої специфічні особливості, зумовлені різною племінною належністю³². Справді, вивчення серій черепів лівобережних слов'ян і населення боршевських пам'яток встановлює фізичну відмінність між ними, фіксуючи наявність давнього східного расового компонента в останніх³³. У всякому разі, матеріали розкопок на Дону дають можливість порушити питання відносно сталого терміна «роменсько-боршевська» культура.

До цього часу дискусійним залишається питання походження роменської культури. Мають місце значні суперечності про генетичні зв'язки її з пам'ятками попередніх та наступних епох. Зараз існує дві концепції. Першу з них сформулював П. М. Третьяков, на думку якого носії роменської культури прийшли на територію сучасної Лівобережної України з останньою хвилею слов'ян, які переселилися із земель, розташованих на північний захід від України (сучасна Східна Білорусія та області РРФСР)³⁴. До цього так чи інакше приєднуються й інші дослідники³⁵.

Автор другої концепції Д. Т. Березовець вважав роменську культуру на території її поширення автохтонною, вбачаючи характерні риси, властиві пам'яткам цього типу, в старожитностях Лівобережжя що їм передують³⁶. Водночас усі дослідники погоджуються в питанні про належ-

²⁸ В. Л. Янин. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. М., 1956; Б. А. Шрамко. Древности..., стор. 312.

²⁹ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, стор. 150.

³⁰ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури.— Археологія, XIX. К., 1965, стор. 53.

³¹ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, стор. 223 і далі.

³² А. Н. Москаленко. Вказ. праця, стор. 172.

³³ Т. А. Трофимова. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья.— СЭ, № 1. М.—Л., 1946.

³⁴ П. Н. Третьяков. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне.— СА, № 4. М.—Л., 1968, стор. 68; його ж. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки.— СА, № 4. М.—Л., 1969, стор. 89.

³⁵ М. И. Артамонов. Вопросы расселения славян и советская археология.— Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 62; пор.: М. Ю. Брайчевський. Вказ. праця, стор. 88—91.

³⁶ Д. Т. Березовець. Северяне (Перед образованием Киевской Руси). Автореферат диссертации. М., 1969, стор. 18.

ність роменських пам'яток до східнослов'янського племінного об'єднання — сіверян, згадуваних у «Повісті временних літ». Категорично заперечував місцеве походження цієї, безумовно, слов'янської культури І. І. Ляпушкін, хоч і не зміг показати її дійсне генетичне коріння³⁷.

На наш погляд, альтернативного розв'язання тут не може бути: воно, певно, виявиться компромісним. У зв'язку з цим слід докладніше зупинитися на точці зору Д. Т. Березовця, який у своїх працях висловив

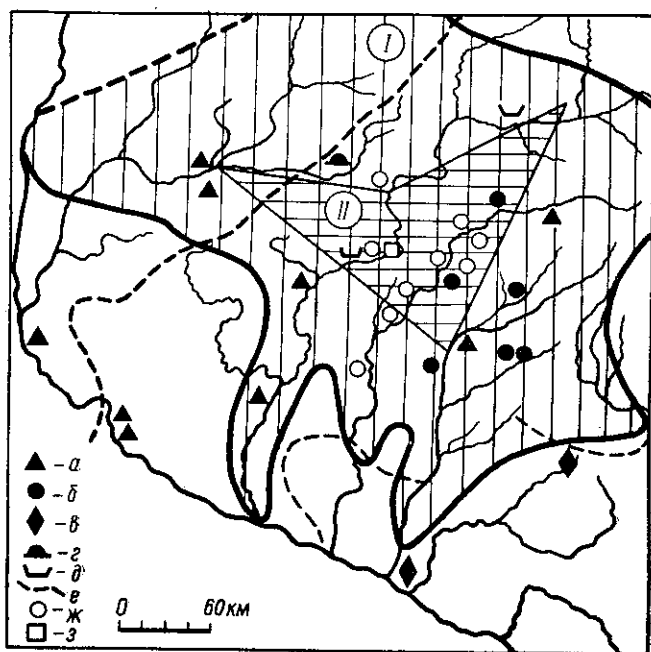

Рис. 1. Схема поширення волинцевських та роменських пам'яток:

I — ареал роменської культури; II — поширення пам'яток волинцевського типу.
a — річі з емаллю; *b* — скарби; *c* — окремі знахідки; *d* — кургани;
d — безкурганні поховання; *e* — межі Лісостепу (*a, б, в, г, д, e* — за І. І. Ляпушкіним); *ж* — відкриті поселення; *з* — городище (за В. А. Іллінською).

припущення про генетичну спадкоємність між двома типами пам'яток, а саме про трансформацію волинцевських у роменські. Найбільш чітко ця гіпотеза сформульована дослідником у його дисертації³⁸.

Деякі археологи вважають такі спроби невдалими, стверджуючи, що волинцевські пам'ятки генетично пов'язані з черняхівськими³⁹. Інші зовсім не визнають будь-якої різниці між старожитностями волинцевськими та роменськими, дуже близькими за часом і розташованими на тій самій території⁴⁰. Найімовірнішою є точка зору Д. Т. Березовця, з приводу якої виникає лише кілька зауважень. Насамперед, звертає увагу розбіжність ареалів волинцевських та роменських культурних проявів (перші були поширені на території у трикутнику Сосниця — Путивль — Хухри, в той час як роменська культура виходила за межі Лівобережжя і взагалі Сіверянської землі (рис. 1). Далі, говорячи про спо-

³⁷ І. І. Ляпушкін. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. — МИА, № 152. Л., 1968, стор. 118 і далі, 170—173.

³⁸ Д. Т. Березовець. До питання про літописних сіверян. — Археологія, VIII. К., 1953, стор. 49; його ж. Сіверяни перед утворенням Київської держави. Рукописна дисертація. — Архів ІА АН УРСР.

³⁹ М. Ю. Брайтчевський. Вказ. праця, стор. 90.

⁴⁰ І. І. Ляпушкін. Славяне Восточной Европы..., стор. 61—62.

рідненість обох типів пам'яток, навряд чи можна замовчувати відмінність між ними, тим більше, що це стосується таких суттєвих сторін культури, як поховальні обряди та керамічний комплекс. Здається, тут ближче до істини П. М. Третьяков. За його концепцією, волинцевські пам'ятки залишені нащадками давніших слов'янських угруповань (третья чверть I тисячоліття н. е.), в культурі яких роменські (сіверянські) елементи виявляються потужним суперстратом⁴¹.

Проте було б необережно відкидати припущення Д. Т. Березовця, що пояснює згадані відмінності явищами хронологічного ряду. Це нібито підтверджується деякою близькістю матеріалів власне Волинцевського поселення та одного з ранніх роменських городищ — Опішнянського, нижня межа існування якого може бути датована на підставі ранніх салтівських імпортів — серединою VIII ст.⁴² По-перше, обидва поселення зближує відмінність їх від типово роменських: на Волинцевському зовсім відсутні оборонні споруди, а укріплення Опішнянського досить невиразні, так що не можна напевно стверджувати їх існування. По-друге, в керамічному комплексі останнього поселення присутня значна кількість більш архаїчних горщиків банковидної форми поряд з типово роменськими, але без властивого їм «вірвовочного орнаменту». Це й не дивно, якщо прийняти гіпотезу про розселення носіїв роменського орнаменту з півночі десь на рубежі VIII і IX ст.⁴³, з чим не можна погодитись. До згаданих вище властивостей цих поселень слід додати, що й на Волинцевському, і на Опішнянському поселеннях в керамічному комплексі є горщики з вертикальними вінцями, відомі також у кераміці роменських городищ, таких, як Новотроїцьке та більш пізні — Скоробатяцьки, Горналь (Велике)⁴⁴.

Отже, на нашу думку, зв'язок між старожитностями обох типів не може бути безпосереднім; не можна говорити про пряму трансформацію волинцевських пам'яток у роменську культуру. Імовірно, що поселення типу Опішні і є проміжною ланкою, яка пов'яже ці групи пам'яток.

Розглядаючи проблеми походження слов'янських старожитностей на Лівобережжі, слід врахувати гіпотезу М. І. Артамонова про те, що у формуванні пам'яток волинцевського типу взяли участь кочові або напівкочові племена, які займали цю територію і яким належала кераміка пастирського типу. Такими племенами дослідник вважає сармато-аланів. На думку М. І. Артамонова, десь на початку VIII ст. опір їх було зламано хозарами, а слов'яни, які в цей час розселились під егідою Хозарського каганату, швидко асимілювали залишки сармато-аланського або праболгарського населення і утворили слов'янське племінне об'єднання під назвою сіверян⁴⁵.

Існування сармато-аланських племен на Лівобережному Подніпров'ї незаперечне. Але викликає сумніви інша теза М. І. Артамонова — про відсутність осілого життя на цій території. Наявні археологічні дані свідчать про давні землеробські традиції на Лівобережжі, а сучасні археологічні відкриття спростовують думку, ніби тут до VIII ст. н. е. осілості не було⁴⁶.

⁴¹ П. Н. Третьяков. Об истоках культуры...—СА, № 4. М.—Л., 1969, стор. 90.

⁴² И. И. Ляпушкин. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв., стор. 24; Д. Т. Березовець. Сіверяни...—Архів ІА АН УРСР, стор. 122.

⁴³ П. Н. Третьяков. Об истоках культуры..., стор. 90.

⁴⁴ И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое, рис. 23; його ж. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 250, 307.

⁴⁵ М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, стор. 289 і далі; його ж. Этническая принадлежность и исторического значение пастирская культура.—Археология, № 3. БАН. София, 1969, стор. 8; його ж. Вопросы расселения славян и советская археология, стор. 62.

⁴⁶ И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., стор. 182; його ж. Славяне Восточной Европы..., стор. 56; М. И. Артамонов. Вопросы расселения славян и советская археология, стор. 60—62.

Мова йде про пам'ятки типу Артюхівки і Курган Азака ⁴⁷, залишені осілим землеробським населенням, якому був властивий обряд поховання тілоспалень у ґрунтових могильниках. Як показали дослідження, ці пам'ятки досить поширені на всьому Лівобережжі ⁴⁸ і виходять за його межі, сягаючи на півночі до Верхньої Десни, а на південному сході — до Сіверського Дінця (за матеріалами розвідки Б. Шрамка у 1968 р.). Вони охоплюють майже ту саму територію, що й роменські наприкінці I тисячоліття н. е. ⁴⁹

Таким чином, поширення пам'яток раннього середньовіччя (VI—VIII ст.) начебто спростовує тезу про відсутність осілого населення на Лівобережному Подніпров'ї. Слід взяти до уваги також їх характер (відкриті поселення з житлами напівземлянкового типу стовпової конструкції з вогнищами у правому задньому кутку; кераміка з домішками шамоту в тісті, яка має тюльпановидні або банковидні циліндрично-конічні форми; поховальний обряд — тілоспалення з похованням в урнах у безкурганних могильниках) та загальноісторичну ситуацію у тогочасній Східній Європі, зумовлену рухом слов'ян на південь. У такому світлі носії цих пам'яток виступають як предки слов'ян, що згодом утворили сіверянське племінне об'єднання. Отже, теза М. І. Артамонова недостатньо обґрунтована. Але не можна заперечувати інше його положення згідно з яким сармато-алани взяли участь у формуванні сіверян. Сама назва останніх, мабуть, пов'язана із стародавньою іранською ономастикою на Лівобережжі, що виступає як область давніх балто-слов'янсько-іранських контактів, за даними лінгвістичних досліджень ⁵⁰. Питому вагу цього аланського населення, його внесок та форми взаємовпливів зараз визначити не можна, проте цілком слушно говорити про дуже давні зв'язки між слов'янським та неслов'янським світом. На користь цього свідчать деякі дані археології. Йдеться про відомий Харівський скарб, знайдений у горщику волинцевського типу. Він містив поряд з іншими речі, що могли потрапити до слов'ян тільки через аланські племена, які мали безпосередні стосунки з Кавказом і через нього зі Сходом. Так, у складі скарбу були черепашки *Surgaea Moneta*, що водяться тільки у Червоному морі ⁵¹.

Мабуть, на давні алано-слов'янські зв'язки вказує і знахідка С. О. Плетнєвої, яка виявила під час розкопок Дмитрівського катакомбного могильника салтівської культури слов'янські горщики, трактовані як поховання і датовані VII—VIII ст. ⁵²

У зв'язку з цим глибокого вивчення потребує проблема взаємовідносин сіверянського та салтівського населення. Цілком ясно, що територіальна близькість та політичний вплив Хозарського каганату повинні були знайти відображення і в археологічному матеріалі. Деякі дослідники припускають можливість культурного впливу салтівської культури на слов'ян і водночас наявність зворотного процесу. Так, С. О. Плетнєва робить спробу довести, що салтівці запозичили у слов'ян тип житла у вигляді напівземлянки з піччю-кам'яною у кутку, а також деякі фортифікаційні прийоми ⁵³. Тим часом Д. Т. Березовець вважає, що слов'янська культура не мала помітного впливу на більш розвинуту салтів-

⁴⁷ В. А. Ильинская. Новые данные о памятниках середины I тысячелетия н. э. в днепровской левобережной лесостепи.— Славяне и Русь. М., 1968, стор. 56 і далі; Звіт про розвідки О. В. Сухобокова за 1958 р.— НА ІА АН УРСР.

⁴⁸ В. А. Ильинская. Новые данные о памятниках..., рис. 1.

⁴⁹ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, рис. 70; И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье..., рис. 88.

⁵⁰ В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962, стор. 230—232.

⁵¹ Д. Т. Березовець. Харівський скарб.— Археологія, VI. К., 1952, стор. 109.

⁵² С. А. Плетнева. Работы Северскодонецкого отряда.— Археологические открытия 1967 года. М., 1968, стор. 62—63.

⁵³ С. А. Плетнева. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—X вв.— СА, № 1, М., 1962, стор. 83 і далі.

ську⁵⁴. На його думку, саме в салтівців перейняли слов'яни гончарський круг, а відсутність у роменського населення успадкованих прийомів у будівництві фортифікаційних споруд і виникнення останніх у другій половині VIII або навіть у IX ст. зводить нанівець думку С. О. Плетнєвої.

Більше того, Д. Т. Березовець стверджує, що контакти між салтівськими і слов'янськими племенами були дуже своєрідними, і простежити якісь культурні взаємовпливи неможливо, бо навіть при спільному проживанні на одному поселенні (Саркел — Біла Вежа)⁵⁵ спостерігається

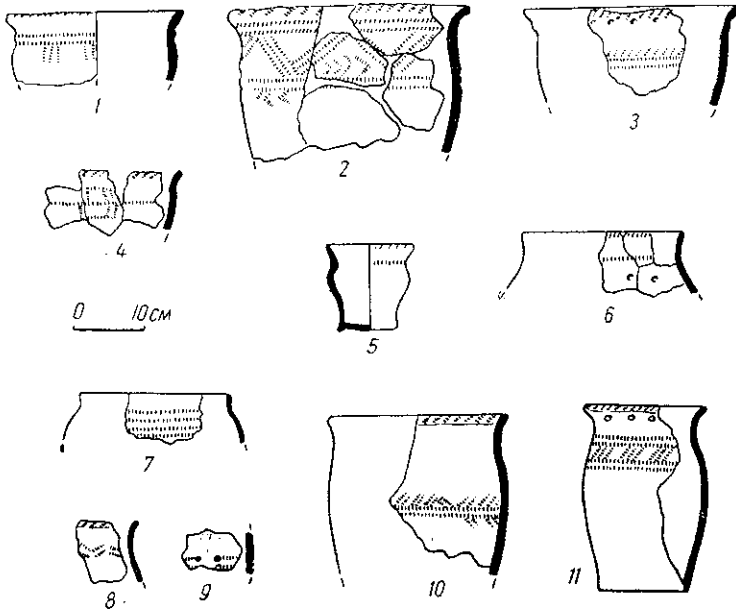

Рис. 2. Кераміка з «в'явочним» орнаментом з Троїцького городища (за І. Г. Розенфельдт) (1—11).

розмежування етнічних елементів. Однак наведеним міркуванням суперечать інші положення Д. Т. Березовця, де визначаються археологічні комплекси, які є синтезом слов'янських та салтівських традицій у керамічному виробництві (Молдавія, Румунія, Болгарія). Тут вказується також, що на цих територіях в процесі осідання кочовиків-салтівців в умовах феодалізації відбувалося злиття салтівської та слов'янської культур⁵⁶. Подібне явище має місце і на слов'янських пам'ятках боршевського типу⁵⁷.

Безумовно, таких випадків і знахідок дуже мало, але було б неслухним ігнорувати ці, хай нечисленні факти, особливо важливі для розробки проблеми походження ранньослов'янської культури Лівобережного Подніпров'я. Таким чином, і ця проблема, до речі, дуже близька до питання про формування ранньослов'янської культури українського Лівобережжя, все ще чекає на свого дослідника.

Щодо північного походження носіїв роменських пам'яток слід зауважити, що в статті П. М. Третьякова мова йде не про саму культуру, а про кераміку та появу в'явочного орнаменту⁵⁸. Але наведені ним дані, тобто посилання на кераміку Троїцького городища під Москвою та горщи-

⁵⁴ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури.— Археологія, XIX. К., 1965, стор. 59.

⁵⁵ С. А. Плетнєва. Кераміка Саркела—Белой Вежи.—МИА, № 75. М.—Л., 1959.

⁵⁶ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури, стор. 62—65.

⁵⁷ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха, стор. 107 і далі.

⁵⁸ П. Н. Третьяков. Об истоках...—СА, № 4. М.—Л., 1969, стор. 83.

ки з довгих курганів Смоленської області навряд чи можуть бути використані при розробці питання. В першому випадку цьому заважають насамперед зовсім інший, ніж у посуду роменської культури, склад домішок у тісті, цілком відмінні форми кераміки, орнаментальні композиції з горизонтальним вірвовочним пояском (рис. 2, 1—7, 9—11), чого, до речі, взагалі немає серед типово роменського орнаменту⁵⁹.

З наведених І. Г. Розенфельдт зразків посуду Троїцького городища лише один⁶⁰ за орнаментом нагадує роменський (рис. 2, 8), але за

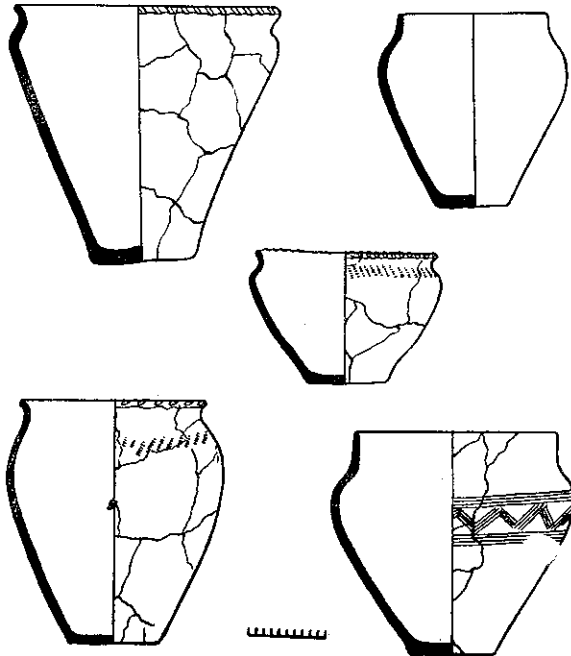

Рис. 3. Основні форми роменського посуду з городища Новотроїцького (за І. І. Ляпушкіним).

формою він різко відрізняється від останнього⁶¹, який характеризується дуже чітким профілюванням, конічним тулубом та вузьким денцем (рис. 3). До цього слід додати і дуже великий відрізок часу між існуванням Троїцького городища та роменською культурою (за І. Г. Розенфельдт, верхній шар пам'ятки датується III—IV ст.)⁶². Кераміка довгих курганів поблизу с. Слобода Глушиця Смоленської області (рис. 4) також відрізняється від роменської і має найближчі аналогії на поселеннях Подоння. Сукупність датуючих речей з довгих курганів (намистини VIII—X ст., пряжки з увігнутими боковинами, шпора та ін.—рис. 5, 1—9) може вказувати на їх хронологічні рамки. Що ж до бронзових литих бляшок аварського типу (рис. 5, 10—12), відомих з VII—VIII ст.⁶³, то вони з'явилися у Верхньому Подніпров'ї не раніше VIII ст. Отже, цей могильник і кераміку з нього слід віднести до VIII—IX ст., що відповідає сучасному датуванню роменської культури на Лівобережжі. Таким чином, проблему її походження не вирішує і ця, безумовно, цікава спроба П. М. Третьякова. Проте археологічні дослідження на Лівобережному Подніпров'ї дають певні підстави, щоб саме тут шука-

⁵⁹ І. Г. Розенфельдт. Кераміка Троїцького городища.—СА, № 1. М.—Л., 1965, рис. 2 (7); 4 (4, 5, 7); 5 (2, 5); 6 (2, 5, 6, 8, 9).

⁶⁰ Там же, рис. 6 (6).

⁶¹ І. І. Ляпушкін. Городище Новотроїцькое, рис. 18—25.

⁶² І. Г. Розенфельдт. Вказ. праця, стор. 192.

⁶³ П. Н. Третьяков, Е. А. Шмидт. Древние городища Смоленщины. Л., 1963, стор. 186.

ти джерела цієї дуже своєрідної культури. Можливо, коріння її і знайдеться у дороменських пам'ятках Лівобережжя.

У підсумку слід зауважити, що роменська проблематика ще не розроблена належним чином. Навряд чи можна вважати висвітленими питання господарської діяльності ранньослов'янського населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині I тисячоліття н. е. Зовсім не розроблене питання про роль та місце роменських пам'яток в процесі

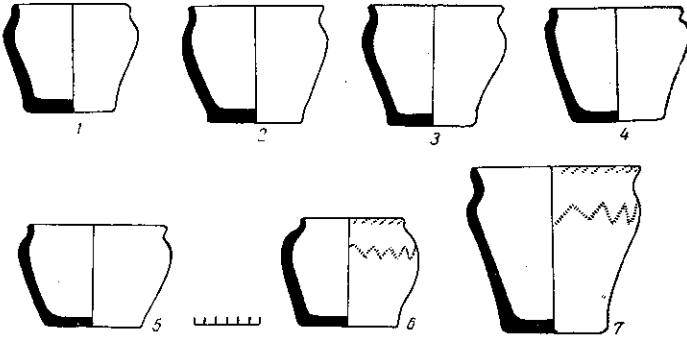

Рис. 4. Кераміка з «довгих» курганів поблизу с. Слобода Глушиця Смоленської обл. (за Е. А. Шмідтом):

1 — курган № 13; 2 — курган № 11; 3—4, 6, 7 — курган № 2; 5 — курган № 5.

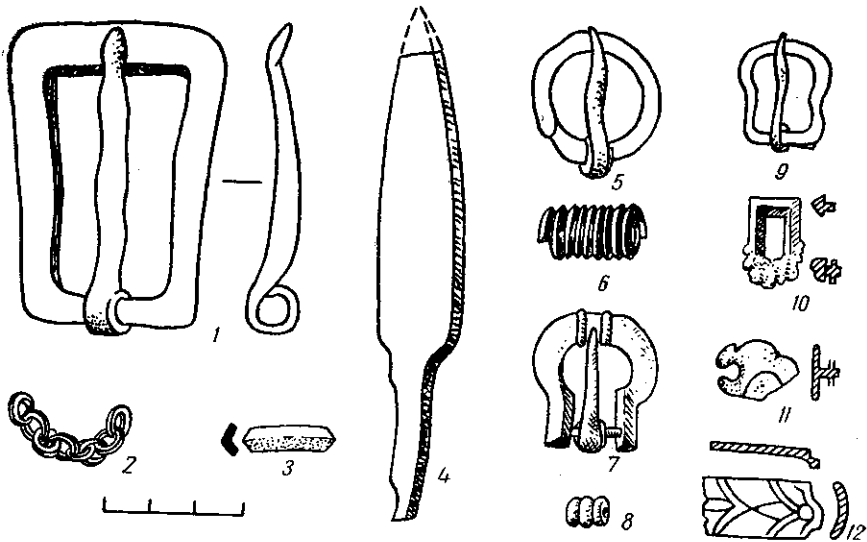

Рис. 5. Датуючі речі з «довгих» курганів поблизу с. Слобода Глушиця (за Е. А. Шмідтом):

1—4 — курган № 2; 5—6 — курган № 5; 7—8 — курган № 13; 9—12 — курган № 11.

формування культури Київської Русі. Зараз можна лише стверджувати, що її передумови виникли саме в роменську епоху, але спроби археологічно простежити переростання елементів культури слов'ян VIII—X ст. у культуру Київської держави досі були невдалими.

Зазначені напрямки вивчення роменської проблематики є провідними, на нашу думку, тим більше, що саме у VIII—X ст. створювалися основи Давньоруської держави.

О. В. СУХОБОКОВ

Некоторые проблемы изучения роменской культуры

Резюме

В статье рассматривается состояние изучения роменской культуры славян Днепровского Левобережья VIII—X вв. Несмотря на значительные успехи, все еще имеется ряд малоизученных вопросов, в частности касающихся дороменского населения Левобережья и происхождения роменской культуры, генетических связей ее памятников с предшествующими древностями. Дальнейшего исследования требуют такие вопросы, как участие неславянского населения Левобережного Поднепровья в формировании северянского племенного союза, а также социально-экономическое развитие и политическое устройство северян догосударственного периода и др.

Новейшие археологические исследования Днепровского Левобережья показали распространность памятников дороменского времени от Верхнего Подесенья до бассейна Северского Донца. Характер и топография их, равно как и полученные материалы, позволяют говорить о давних земледельческих традициях оседлого населения, оставившего эти памятники.

По мнению автора, на современном уровне изучения культуры населения Левобережного Поднепровья появляется возможность по-новому подойти к решению ряда вопросов роменской проблематики.